

Rudaš Jutka¹

A LEÍRÁS SZEREPE A DÉLSZLÁV KULTURÁLIS (ÖN)REFLEXIÓ DISKURZUSÁBAN²

– Faruk Šehić: *Az Una hullámai* –

Faruk Šehić – a kilencvenes évek boszniai háborújának katonái és túlélői közé tartozó szerző – *Az Una hullámai* című regénye a háborút túlélő emberi lét legbensőbb útvesztőit ragadja meg. *Az Una hullámai* elégia egy városhoz, egy folyóhoz, kordokumentum, emlék, melyet erősen befolyásol a deskriptív modor, a közvetlen tényközlés, valamint a lírai hangoltság. A 2013-ban Európai Unió Irodalmi Díjban részesült regény a saját regionális-kulturális-nyelvi teréből kikerülve, a fordítások által megvalósuló komplex mechanizmusa révén megjelent a nemzetközi szcénában, és egy szélesebb irodalmi tér közös értékévé vált, még akkor is, ha esztétikai megalkotottsága nem a legmagasabb irodalmi formációt mutatja. De ahogy Carlos Fuentes írja: „Az új csillaképek, melyek együtt alakítják a regény földrajzát, sokfélék és állandóan változnak.”³

A könyv kísérlet arra, hogyan képes egy hadviselt fiatalember feldolgozni háborús traumáit. „Nem hiszem, hogy valaha is sikerült megszabadulnom, amit azok iránt a jelszavak iránt érzek, amelyek a régi államot hordozták a tenyerükön. Émelyedem, ha csak meghallom azokat a szavakat. Szerencse, hogy létezik közvetett beszéd, és vannak rejtett jelentésű szavak. S hogy van egy folyó, az Una.”⁴ *Az Una hullámai* sajátos figurája „száműzve” él a társadalom peremén; olyan létezésformát jelenít meg, mely egyre több túlélő embernek válik sajátjává. „Ott vagyok valahol mások között. Egyike vagyok az ezreknek. A törhetetleneknek és a megtörtetteknek.” (11)

---

¹ A szerző egyetemi tanár, a Maribori Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tanszékvezetője.

² A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Összehasonlító Irodalomtudományi Tagozata és a Pécsi Tudományegyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszéke közös szervezésében 2017. november 16–17-én Pécsen megrendezett *A leírás* című nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi konferenciáján elhangzott előadás írott változata.

³ Carlos FUENTES, „Geografía de la novella” („A regény földrajza”), in Pascale CASANOVA, *Az irodalom mint világ*, ford. KURDI Mária (Madrid: kézirat, 1993), 218.

⁴ Itt és a továbbiakban az alábbi kiadásra hivatkozom: Faruk ŠEHIĆ, *Az Una hullámai* (Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2016), 9. A továbbiakban az idézetek oldalszámát a főszövegben adom meg.

Az *Una hullámai* olyan archivált emlék, amely (Paul Ricœur szavaival) az emlék „mindenkor-enyémvalóságát”, analogikus átvitel révén, az emlék „mindenkor-mi-énkvalóságává”⁵ tágítja. „A háborús mobilizációnak mint eszmei és mentális (lelki és intellektuális, racionális és emocionális) állapotnak a kiküszöbölése, ezt szokás kifejezni a *kulturális demobilizáció* kifejezésével, arra irányul, hogy az eddigi ellenségképet felcseréljük végre a háborús ellenfelek egymás közti békülékenységgel, amit a barátkozás gesztusai hivatottak demonstrálni egymás számára.”⁶ Az *Una hullámai* egyfajta gyászmunka dokumentumaként több helyütt is eme attitűdről és érzelmekről tanúskodik: „Undorom vallásos formát is ölthetne, de nem akarom átadni magam a gyűlöletnek, az én ízlésemnek az olcsó megoldás lenne.” (9) Šehić több nézőpontú valóság-számbevételével a múltat a jelennel köti össze, s eme textuális forrás korpusza a kollektív emlékezetre támaszt nagy igényt. „A nézőpontok ezen pluralitása olyan kettősségnek is megfeleltethető, melyben adva van a múltból tekintett múlt mint egyik lehetséges perspektíva, és egyúttal adva van a jelen távlati (utólagos) nézőpontjából értelmezett múltnak a fogalma.”⁷ Ez a könyv az emlékként továbbadott közelmúlt artikulációja. Olyan narratíva, mely egy valós történelmi képben kódolt, s mely az eredeti felismerést úgy teszi érthetővé, ha olvasatunkban kialakítjuk az események között kimutatható lehetséges kapcsolatrendszerét.

A szerző a gyerekkori történettel indítva ecseteli a mindennapi életet egy kis boszniai városban – pontosabban Bosanska Krupában – az Una folyó mellett, már-már enciklopédikusan elénk tárva a folyó növény- és állatvilágát, hogy a töredékesen megfogalmazott trauma elviselhető legyen. Azaz a regényben az emberi pusztítás anatómiáját a természet ellenpontozza, s egyben ez utóbbi jelenti az „elviselhető életet” is.

„Az Una két partja volt az én menedékhelyem – bevehetetlen zöld erőd. Itt aombok közt rejtőzködtem az emberek elől. Egyedül a csöndben, a zöldben. Csak a saját szívdobogásomat hallottam, a légszárnyak verdesését meg a ki-be ugráló halak csobbanásait. [...] A vízínövényekből a szabadság illata párolog, mely azért olyan erotikus és mámorító, mert az örök fiatalság elixírjét tartalmazza.” (140)

A csodás Una menti természethez képest az emberi gonoszság és a háborús öldöklés a kozmosz furcsa törpéi. Ezért emeli a melankolikus elbeszélő az Una folyót mitikus és álomszerű dimenzióba, tudniillik a természet és a gyerekkori emlékek még nem rontották el azt, amit 1992 után a délszláv történések. A természet leírása a szöveg egyes részeiben a fantasztikumba tör át – melankolikus hangot és boldogságvízit hozva létre, s visszhangként egy olyan érzelmi labirintust hozva létre, melyben elénk

⁵ Paul RICŒUR, „Emlékezet – felejtés – történelem”, in *A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Narratívák 3. (Budapest: Kijarat Kiadó, 1999), 56.

⁶ GYÁNI Gábor, *A történelem mint emlék(mű)* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2016), 168.

⁷ Vö.: uo., 55.

táruhatnak a folyó, a fantázia, a valóság és az emlékek elemei. „A legenda szerint a folyó a római katonáktól kapta a nevét: amikor eljutottak a partjára, annyira csodálatba ejtette őket az ismeretlen folyó, hogy Unának, egyetlennek kezdték hívni.” (47–48) Az Una valójában tükörként szimbolizálja a tudatalattit, a szöveg mélyrétegei azonban mégis a mocskos és undorító háború emlékeit idézik elő, vagyis „miközben az Una kanyarog”, időről időre elemi erővel töri szét a szövegtestet a háború nyers valósága. „Az erdők türkizsínűek voltak, a fák lágyan hajladoztak jobbra-balra, mint a tengerirózsa csápjai. [...] Kint az utcán más történetek voltak érvényben.” (13) A természetföldrajz motívumai és a részletező képteremtés érzelmi gazdagságában megjelenő térség a reális mellett azért válik egy imaginárius összkép kialakítójává, hogy a történelem és a háború együttesében többértelmű konnotációkra tegyen szert.

A könyv narrátora – Mustafa Huzár (az író alteregója?!), a Bosznia-Hercegovina Hadsereg volt harcosa, hadviselt fiatalember és költő egyszerre, a borzalmas veszteségtörténet után is egészséges férfi szeretne lenni.

„Nos, a perverziónak ez az ördöge bújik belém, amikor eszembe jut az élet a régi országban és annak az országnak a veszte. [...] Ha a folyót nézed, attól nem fogsz elszédülni. Ha ilyenkor elkezdesz valamit mesélni, hamarosan elveszíted a történet fonálát, mert hatalmába kerít a víz, és kihullnak elmédből a szavak, amelyek a nyelved hegyén voltak.”

Illetve:

„Amikor az eltűnt idő nyomába eredsz, egyúttal az álmok krónikása vagy. Álomban ringattam magam, hogy odabent, álomban építsem fel mindazt, ami a valóságban nincs meg, hogy aztán éber állapotban leírhasam.” (162)

A regényben a háború előtti és a háború utáni évek közt elszakad az idő szalagja. A főszereplő nem a háború következményeiről ír, hanem elszökik az Una-parti gyerekkor idillikus terébe. A diszkontinuitást a szöveg a deskripció és a narráció viszonyrendszerével hidalja át, és nagyon pontosan feltárja, hogy az Una folyó – a metaforicitást követve – mennyiben tekinthető a múlt érzéki megfelelőjének. Azaz a szövegben életre keltett világot és a valóság esetleges illúzióit az elbeszélés leíró részei építik fel. Vagyis a szövegtér leíró elemei a szövegen kívüli realitásra vonatkoznak. A regény leíró részleteiben bemutatott folyó és annak állat- és növényvilága mindenekelőtt azáltal gyakorolnak hatást a tematikai-kompozicionális jegyekre, hogy szimbolikus jelentésképződéseikkel a mű nélkülözhetetlen szerepét töltik be, megteremtve az egységességet. A Šehić-regény kohézióját kialakító deskriptív technika azért is érdemel központi figyelmet, mert képes segítséget nyújtani a reális és irreális értelemkonstrukciójának létrehozásában.

Mustafa Huzár a táj árnyalt, aprólékos és kifinomult leírásaival idézi fel a múltbéli eseményeket. „Űgy döntöttem, hogy mindazt, amit álmodtam és elmondtam a fakír-

nak, leírom, először is magamnak. Önhipnózisban hozom vissza a szeánsz emlékét.” (175) Az emlékezés egy fakír hipnózisában indul el, a Kultúrotthon üres mozijának műbőr székén. A hipnotikus regresszió leviszi őt gyerekkorának legmélyére.

„A mama háza két víz közt áll, két világ határán, és saját akaratából az Una, a leírhatatlan folyó felé dől, melybe egyszer majd örökre bele fog süllyedni, és én majd egy víz alatti város részeként látom viszont saját arcom körvonalával együtt a mélyben, nimfák és vízi tündérek gyűrűjében.” (169) Mustafa egy letűnt, elsüllyedt, fölperzselt kor krónikásaként fog életének Una menti korszakának elmesélésébe, „A vízi és folyóparti mikrokozmosz susogása a leírhatatlan boldogság bölcsője volt, melyben álomra hajtottam a fejem a mama házában.” (50)

A szövegben életre keltett világot és a valóság esetleges illúzióját tehát a történet modalitását meghatározó elbeszélés leíró részei építik fel, ezért fontos közelebről megvizsgálni a deskripció és a narráció viszonyrendszerét, mely pontosan feltárja, hogy *Az Una hullámai* a szimbólum szerkezetét követve mennyire tekinthető egy totalitásra – háborúra – utaló jelentés érzéki ellenpontjaként. Az ugyancsak főszereplőnek tekintett Una folyó mintegy „transzcendentálódik”, mitikus értelemre tesz szert, minthogy a prezentált háborús élmény konkrét képviselőjétől egyszerre eloldódva és összefonódva kel életre. Abban az értelemben, ahogy például a víz mint őselem kozmológiai allúzióként a természeti szubsztancia és az emberi világ egységében egy már-már mitikus tértapasztalatot közvetít, melynek értelmét és specifikusságát, a külső és belső mozzanatok közötti eltérések helyett az immanens elemek egyesítése alakítja ki. Tehát a látszólag összeférhetetlen elemekből kiinduló értelemképzés az összekapcsolásuk során épül fel.

A folyó völgyének leírása lényegében a narráció cselekményvonatkozásához kötődő térstruktúra, mely az eseménysor alakítója. Így a leírásokban kibontakozó tér a narráció eljárásain túl nagyon közel vihet a referenciális olvasataink lehetőség-feltételeihez. Tehát az adott tájhoz kötődő homogén (szöveg)világ a közvetlen valóság-megfeleltetést hozza létre az olvasóban, miközben a narratív technika és az összetett figuratív megalkotottság révén a fikciós jelleg jelentésgazdagító sajátosságait kívánja feltárni. Így a regény horizontjában kibontakozó deskriptív és narratív ellenpontok egyrészt a valószerű és a képzeletbeli határvonalait mozdítják el, másrészt a konkrét regionális, történelmi megfeleltethetőséget – vagyis a referenciális értelmet elmozdító figurativitás rávilágít az Una folyó szöveg- és világszerűségének komplex viszonyára. Ezért lesz a szöveg „lebegés” – leírás és elbeszélés, valamint valóság és fikció között. Azaz a szövegvilág a téridő leíró struktúráját – Una folyó, 1980-as évek – és a narratív történetelvű viszonylatok – balkáni háború, 1990-es évek – rendjét egyaránt (integratív módon) alakítja. A kompozíció kettőssége jól látható: az elbeszélést átszövő motívum mindig hosszabb deskripcióig terjed.

„A halak szabadok és befalazhatatlanok, hiszen a víz a szabadság birodalma. A halak nagy, elegáns tengeralattjárók, pikkelyeik kicsi visszfényei játszadoznak a vízben és a levegőben. Megismertem a csukát, mely gyorsabb a nyílnál, és a felszínen napozik a lenge nádban, ahonnét majd egy szökelléssel megragadja a zsákmányt. Felfedeztem a bajszos márnát, mely a folyó medrét túrja, s a halászok a báránypecsenye maradékával etetik. A leánykeszeget meg a vésettajkú paducot – a vízi teheneket. Rátaláltam a pénzes pérre, olyan, mint a torpedó, fölszik a vízből, és mohón nyeli a zöldfluoreszkáló legyeket. A pisztrángra, a vízesések és sodrások szuverén uralkodónőjére” (28).

Történet és elbeszélés viszonyát a diegézist domináló deskripció olyan módon alakítja át, hogy a célelvűség egyértelművé válik: az Una élővilágának lankadatlan színei, valamint az állat- és növényvilágban gazdag folyó a gonosz, szürke világ ellenpontja.

A történeti matéria nagyszámú *jelenléte* a szövegben egyszerre rejtőzködő és feltáruló *jellegű*. A dél-európai történelem szakaszába helyezett, fragmentált történet a hangsúlyt arra helyezi, amikor e térség az emberi természet alakíthatóságával, a társadalmi alakulatok szétesésével kapcsolatos félelmekkel küszködött.

„Ha katolikus lennék, minden teketória nélkül szentnek mondanám mai szétfeszítettségemet a normális élet utáni vágy és a vérszomjasság között. De nem vagyok katolikus, hanem egy olyan néphez tartozom, melynek a kilencvenes években itt azt a sorsot szánták, mint a zsidóknak a Harmadik Birodalomban.” (119)

Šehić a történelem általános fogalmainak igazságigény-elképzelését felforgatva olyan narratív epizódoknak a dramaturgiáját nyújtja, melyek emlékezetként funkcionálnak, s amelyek a délszláv térség történeteinek/történelmének eseményei. A szöveg az egyén és a kollektív emlékezet révén, erős utalásrendszerrel kiépítve próbálja rekonstruálni a közelmúlt véres történelmét. Šehić a múlt és a közelmúlt eseményeinek komplexitását, a térség történelmi és politikai alakulatainak interpretációját úgy próbálja elénk tárni, hogy „a nemzeti kultúra jelenbeli jegyei ne kényszerüljenek megismételni a tradicionális historizmus által létrehozott kizáró eljárásokat”, hiszen a „modernitás peremeiről indulva a történetmondás leküzdhetetlen végleteinél találkozunk a kulturális különbségek kérdésével, mint a nemzet megélésének és megírásának zavarosságával”.⁸ A könyv nagy része sajátosan a délszláv háború megtapasztalására vonatkozik, hiszen „úgy szervezi meg a történeti tapasztalás értelmezését, hogy az érintettek az értelmezett tapasztalással saját életgyakorlatukat orientálják az időben, s közben életgyakorlatuk idővonatkozásában kifejezésre és érvényre juttathatják önmagukat, identitásukat”.⁹

⁸ Mark CURRIE, „Elbeszélés, politika, történelem”, in *A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Narratívák 3. (Budapest: Kijarat Kiadó, 1999), 37.

⁹ Jörg RÜSEN, „A történelem retorikája” in *A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Narratívák 3. (Budapest: Kijarat Kiadó, 1999), 42.

Mégis a regény hatásmechanizmusának és formaképző elvének legfontosabb alkotóeleme, a leírás alkalmas megvilágítani a feltáruuló epikai világ működési rendjét is. A szimbolikusan leírt táj lehetővé teszi, illetve mintegy felnagyítja az amúgy is borzalmas háborús tapasztalatot. Ezért kaphat a kitüntetett helyzetbe kerülő látvány-leírás olyan poétikai relevanciát, mely által részletező és árnyalt topográfiai képet nyerünk. A címben is jelzett folyó táj-metaforaként – a lokális összefüggésen kívül – többszörös vonatkozásrendszert nyit meg: a geográfiai értelemben körülhatárolt peremvidék („itt ezen a folyami szigeten, két birodalom határán”) a boldog gyermekkor idillikus tere. Az Una folyó mentének konnotációs mezeje a gyermekkor szépsége és emlékezete mellett a balkáni háború térstruktúráinak egymásra rétegződött jelentéseit is hordozza: „Húsz napra Sokolov kamenra küldtek bennünket, egy olyan harcvonalhoz, ahol semmi sem történhetett, mert az Una mély, széles kanyonja választott el az ellenségtől, ami tökéletes akadály, nyugodt álmot biztosít.” (98) A helyszín leírásaiban kibomló gyermekkori megjelenítés nélkülözhetetlen szerepet játszik. A természeti táj és ember összekapcsolásának sajátosságai bontakozik ki, melyben a leírt valóság és a megfigyelési pont közötti kapcsolatot képező fokalizációban az objektivitás érvényesül, ami leginkább abban érzékelhető, hogy a narratív váltások mellett megfigyelhető leírások nagyobb rálátást adnak az Una térségének világára. A regény egyezteteti a táj természeti formáját és az elbeszélő világlátását, ezért a cselekményt időről időre megszakító természeti táj jellemzően metaforikus átvitelekkel mutat rá a regény jelentésképzésének mibenlétére. „A növények voltak számomra a világ rejtelve. A klorofill főséges arisztokráciája, mely nem hisz a síron túli életben, s egyszer majd, ha eljön az ő ideje, örökre beborítja az egész világot.” (33)

A háború sémái is a térbeliség révén jelennek meg és szimbolikus jelentéstartalmakat hordoznak. A látványleírás funkciója pedig oly módon hangsúlyozott, hogy a természeti táj az emberi gyűlölettel szembeállít.

A történet az eseményeket szemlélő és érzékelő perspektívák viszonyrendszerében érzéki jellegű tapasztalatokban bontakozik ki. A földrajzi terep olyan narratív trópusa a regénynek, mely a hely képe mellett a főszereplő világgépének kinyilvánítója is lesz. „A szennyhullató, lármás zsidóság Rimbaud-é, én pedig a részeg hajó leszek, és a folyók elvisznek oda, ahova csak akarom.” (29) A természet konnotációs rendszerét pedig egyrészt a táj flórája és faunája, valamint a benne élő ember képének (képzetének?) interakciója alkotja, másrészt a folyó természeti élővilága és a pusztító háború alakítja. Természet és emberi szféra analógiáját olyan szóképekkel építi ki, hogy a természet bájos törvényeinek alávetettségén keresztül szól az emberi természetről, s így bontja ki a valóság eddig ismeretlen látványát. A folyó, halak, madarak, növényzet nem csupán *jellemzik*, hanem szétválaszthatatlanul *jelentik* is az Una menti tájat. A természet-vizualizációban az Una élővilágának organikus képe tárul elénk. A részletnyi képek sokaságát szerepeltető objektív leírások és az érzéki ábrázolások alkotják *Az Una hullámai* szövegvilágát. A tragikus történet ellenpontozó poétikus látványelemek (a természeti és az emberi szféra szimbiózisával, a rövidebb-hosszabb leírásokból összeálló tájban) egy ország szétesését – a növény- és állatvilággal analóg

módon – mutatják be. *A könyv írásának kezdete* című fejezetben olvashatunk az írás fenséges, ragyogó kalandjáról, a regény topikus elemeinek kérdésköréről („a zöldellő természet biztonságában”, „az öböl nyugalmában”, „a tömegsírok felfedezéséről”, „a háborús bűnösök pereiről” stb.), és a regénycím-variációkról: „Regény a természet-ről (Kikölcsönzött élet)”, „Az Una regénye (Balkáni requiem)”, „Természetes könyv (Necturno Jugoszláviáért)”, „Az Una kis fogalomtára (Zöld könyv)”.

A regény leírás-jelenségének egyik fontos eszköze az artikuláló nyelviségben, költői képekben gazdag leleményessége. „A hold átvilágított a folyót szegélyező fák lombján, áldását adta a víz termékenységére és frissességére. Kacsaszárnyak verdesése barázdálta a folyó illataival telített levegőt.” (43) A deskripció affirmatív jellege és a metaforarendszer konnotatív jelentéshálózatának produktuma leginkább a *Nézni a halakat* és *A vízi köztársaság* című fejezetekben mutatkozik a legerőteljesebben.

„A vörös és fekete pöttyös pataki pisztrángok ünnepélyesen és mozdulatlanul lebegtek valamelyik szikla előtt vagy kevéssel a mézskőfenék fölött, nyeldesvén a szárnyas kérészeket, melyek az egérszürke alkonyatban hulltak a vízre. Szökelléseik reszketeg köröket rajzoltak a vízre, melyek fokozatosan belevesztek a sima víztükörbe, ahogy a füstkarikák oszlanak szét a szűk legénylakások levegőjében” (31).

Tudniillik a természet olyan viszonyítási pont a szövegben, mely (a középponti metafora funkcióját betöltve) állandó paramétert jelent a szöveg-összjáték megvalósulásának értelmezésében.

Összefoglalva: a leírás szervezi a szöveg figuratív viszonyrendszerét, mely az elbeszélői szituáció rétegzettségét kialakítva dinamizálja a narratív és a deskriptív diskurzus közötti viszonyt. Ezért nyilvánvaló, hogy a szöveg figurativitásához komplexebb jelentésképző funkciók is rendelkeznek, a világ- és valóságyszerűség a metaforikus és referenciális regisztereket egymásba játszó leírásokban figyelhető meg. A hasonlítási pontokat az eseménysor természetet és embert egységesítő és elkülönítő élővilága hozza létre. Megfigyelhető továbbá, hogy a regény szövegalakítási technikájában, vagyis az elbeszélés szerkezetében e kétféle retorikai működés egyidejűleg van jelen.

Faruk Šehić külső szempontokból kiinduló, de belső összefüggésekre fókuszáló szövege, amely néhol kicsit eltúlzott mértékben alkalmazza a leírás költői-festői erejét, az ábrázolt világ látványszerű megjelenítését és a leírások vizualitását, a térség történelmi és kulturális tapasztalatának újraértelmezésére vállalkozik, és egy másfajta távlatba helyezi a Balkán–Jugoszlávia–valóság jelentéskörét.

„Az Una szép, és makacsul hallgat, frissen tartva azt a gondolatot, hogy a hivatalos történelem nem más, mint a virágzó fantasztikum újabb ágazata. [...] Egy névtelen ember tanúságtétele értékesebb, mint az enciklopédiák hüvöse.” (133)